

Fransa'da Müslüman Toplulukların Çeşitliliği ve Entegrasyon Süreçleri Üzerine Bir İnceleme

Neslihan ER | <https://orcid.org/000-0003-3434-5253>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | nesli_er@hotmail.com

Ordu Üniversitesi | [ROR: https://ror.org/04r0hn449](https://ror.org/04r0hn449)

Sosyoloji | Ordu, Türkiye

Öz

Fransa'da İslam, sömürgecilik sonrası dönemde artan göçerle birlikte ülkenin toplumsal dokusunun ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Göçmenlerin entegrasyon süreçlerinde kimlik ve aidiyet meseleleri önemli bir yer tutarken, özellikle Kuzey ve Batı Afrika'dan gelen Müslüman topluluklar, dinî pratiklerini sürdürme ile toplumsal normlara uyum sağlama arasında bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede, dinî ritüeller yalnızca ibadet niteliği taşımamakta, aynı zamanda bireylerin kimlik inşası ve kültürel süreklilik sağlamasında hayati bir rol üstlenmektedir. Çalışma, Fransa'daki Müslüman toplulukların çeşitliliğini ve entegrasyon süreçlerini dinî pratikler üzerinden ele almayı amaçlamaktadır. Literatürde dinî ritüeller ve gündelik pratikler genellikle göz ardı edilmektedir. Jocelyne Cesari, Olivier Roy ve Vincent Geisser gibi araştırmacılar, İslam'ın siyasallaşması ve radikal akımlar gibi konulara odaklanırken, Fransa'daki geniş Müslüman nüfusun dinî ve kültürel zenginlikleri yeterince incelenmemiştir. Bu eksiklik, İslam'ın Fransa'daki gündelik tezahürlerini anlamada sosyolojik ve siyasal bağlamda önemli bir boşluk bırakmıştır. Çalışmanın temel sorunsalı, Fransa'daki Müslüman toplulukların entegrasyon süreçlerinde karşılaştıkları zorluklar ve bu süreçlerin dinî pratiklere etkisidir. Fransa'nın katı laiklik anlayışı, dinin kamusal alandan dışlanmasını öngörmekte, bu durum ise Müslüman topluluklar için hem uyum sağlama hem de kimliklerini koruma mücadelesi anlamına gelmektedir. Özellikle dinî aidiyetin bireyselleşmesi, sekülerleşme eğilimleri ve toplumsal önyargılar bu süreci daha da güçleştirmektedir. Çalışmanın teorik çerçevesinde Nancy Venel'in "çok katmanlı kimlik" yaklaşımı temel alınmıştır. Venel, bireylerin farklı aidiyet unsurlarını bir arada yaşayabildiği ve bu unsurlar arasında stratejik seçimler yapabildiği bir model sunmaktadır. Bu teori, Fransa'daki Müslüman göçmenlerin kimlik mücadelesini ve toplumsal uyum süreçlerini anlamada temel bir araç olarak kullanılmaktadır. Araştırma, nitel yöntem ve doküman incelemesi tekniği çerçevesinde ikincil materyaller veri analizine tabi tutulmuştur. Fransa'da yapılan çeşitli anket verileri yeniden değerlendirilerek Müslüman toplulukların dinî bağlılık düzeyleri ve entegrasyon süreçleri incelenmiştir. Analizler, bireylerin kimlik stratejilerinden toplumsal uyuma kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Venel'in çok katmanlı kimlik teorisi, bu süreçlerin çok yönlü doğasını çözümlemeye çalışmaya bir teorik temel sunmaktadır. Ancak çalışmanın kapsamı tüm Müslüman nüfusu değil, belirli bölgeler ve örneklem gruplarını kapsamaması nedeniyle sınırlılık göstermektedir. Bu durum, sonuçların genellenebilirliğini kısmen kısıtlamakta olup bulguların yorumlanmasında bu sınırlılığın göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Çalışmanın amacı, Fransa'daki Müslüman toplulukların dinî ve kültürel zenginliklerini daha iyi anlamak ve bu entegrasyon süreçlerinde karşılaştıkları sorunları sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Araştırma, yalnızca İslam'ın toplumsal görünürliğini artırmayı değil, aynı zamanda Fransa'nın çoğulcu yapısına katkı sağlayacak politikalar geliştirilmesine ışık tutmayı hedeflemektedir. Müslüman bireylerin kimliklerini koruyarak topluma uyum sağlamalarının mümkün olduğunu ortaya koyan bulgular, bu çalışmanın önemli sonuçları arasında yer almaktadır. Araştırma, Fransa'daki Müslüman toplulukların dinî ve toplumsal yapısını inceleyerek laiklik, kimlik ve dinî pratikler arasındaki çok yönlü ilişkiyi çözümlemeye katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Ahahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Fransa Müslümanları, Çok Katmanlı Kimlik, Entegrasyon, Laiklik

Atıf Bilgisi

Er, Neslihan. "Fransa'da Müslüman Toplulukların Çeşitliliği ve Entegrasyon Süreçleri Üzerine Bir İnceleme". *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 17-32.

<https://doi.org/10.32950/rid.1598884>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 09.12.2024

Kabul Tarihi: 27.03.2025

Yayın Tarihi: 20.04.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakları & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Dizinlenme Bilgisi

An Analysis of the Diversity and Integration Processes of Muslim Communities in France

Neslihan ER | <https://orcid.org/000-0003-3434-5253>

Asst. Prof. | Author | nesli_er@hotmail.com

Ordu University | <https://ror.org/04r0hn449>

Sociology | Ordu, Türkiye

Abstract

Islam in France has become an integral part of the country's social fabric, particularly following the post-colonial period marked by increasing migration. Issues of identity and belonging occupy a central place in the integration processes of migrants. Muslim communities, especially those from North and West Africa, strive to balance the continuation of their religious practices with adapting to societal norms. In this context, religious rituals are not merely acts of worship but also play a vital role in identity construction and the preservation of cultural continuity. This study aims to examine the diversity of Muslim communities in France and their integration processes through the lens of religious practices. In the literature, religious rituals and everyday practices are often overlooked. Researchers such as Jocelyne Cesari, Olivier Roy and Vincent Geisser have focused on topics like the politicization of Islam and radical movements, yet the religious and cultural richness of the broader Muslim population in France remains underexplored. This gap has created a significant void in understanding the everyday manifestations of Islam in France within sociological and political contexts. The core issue of this study is the challenges faced by Muslim communities in France during their integration processes and the impact of these processes on religious practices. France's strict secularism, which envisions the exclusion of religion from the public sphere, presents a dual struggle for Muslim communities: adapting to societal norms while preserving their identities. This challenge is further exacerbated by the individualization of religious affiliation, trends toward secularization and social prejudices. The theoretical framework of the study is based on Nancy Venel's "multilayered identity" approach. Venel proposes a model in which individuals can simultaneously navigate multiple dimensions of identity and make strategic choices among them. This theory serves as a key tool for understanding the identity struggles and social integration processes of Muslim immigrants in France. The research was conducted using qualitative methods and the document analysis technique, with secondary materials subjected to data analysis. Various survey data conducted in France have been re-evaluated to examine the levels of religious commitment and integration processes of Muslim communities. The analyses encompass a wide range, from individual identity strategies to social cohesion. Venel's multilayered identity theory provides a theoretical foundation for unraveling the multifaceted nature of these processes. However, the study's scope is limited to specific regions and sample groups rather than the entire Muslim population. This limitation partially restricts the generalizability of the findings, and it is essential to consider this constraint when interpreting the results. The aim of the study is to gain a deeper understanding of the religious and cultural richness of Muslim communities in France and to evaluate the challenges they face in integration processes from a sociological perspective. The research seeks not only to enhance the social visibility of Islam but also to inform the development of policies that contribute to France's pluralistic structure. Findings that demonstrate the possibility for Muslim individuals to maintain their identities while integrating into society are among the significant outcomes of this study. By examining the religious and social structures of Muslim communities in France, the study aims to contribute to the analysis of the multifaceted relationship between secularism, identity and religious practices.

Keywords

Sociology of Religion, Muslims in France, Multilayered identity, Integration, Secularism

Citation

Er, Neslihan. "An Analysis of the Diversity and Integration Processes of Muslim Communities in France". *Rize Theology Journal* 28 (April 2025), 17-32.

<https://doi.org/10.32950/rid.1598884>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 09.12.2024	Date of Acceptance: 27.03.2025 Date of Publication: 20.04.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Abstracting and Indexes

Giriş

Fransa, sömürgecilik sonrası artan göçlerle birlikte çok kültürlü bir yapıya dönüşmüş, bu süreçte İslam da ülkenin toplumsal dokusunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kuzey ve Batı Afrika'dan gelen Müslüman göçmenler, dinî kimliklerini korumaya çalışırken aynı zamanda Fransa'nın laik toplum yapısına uyum sağlamak durumunda kalmıştır. Entegrasyon süreci, kimlik, aidiyet ve ayrımcılık gibi çeşitli sorunlarla örülmüştür. Dinî pratikler ise bireysel ibadetin ötesinde, kültürel devamlılığı ve toplumsal aidiyeti destekleyen unsurlar olarak öne çıkmıştır. Ancak Fransa'nın katı laiklik anlayışı, ayrımcılık ve dışlanma gibi sorunlara yol açarak Müslüman toplulukların uyumunu zorlaştırmıştır.

Fransa'da İslam'a dair yapılan çalışmalar çoğunlukla sınırlı bir bakış açısıyla ele alınmakta ve bireylerin günlük dinî pratiklerine yeterince odaklanmamaktadır. Jocelyne Cesari, John L. Esposito,¹ Olivier Roy² ve Vincent Geisser³ gibi akademisyenlerin çalışmaları, ağırlıklı olarak siyasi ve tarihsel boyutlarıyla azınlık Selefi akımlarına yoğunlaşmaktadır. Söz konusu metodolojik sınırlamalar, sosyolojide “seçim yanlılığı” olarak bilinen eksikliğe işaret etmektedir. Sonuç olarak, gündelik hayatta yaşanan çeşitli dinî deneyimlere dair çalışmaların kısıtlılığı, bu alandaki analitik ihtiyacı artırmaktadır.

Fransa'ya yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen göçlerle gelen Müslümanlar, kökenlerine göre farklı entegrasyon süreçleri deneyimlemektedir. Kuzey Afrikalı Müslümanlar, ulusal düzeyde daha örgütlü bir yapı sergilerken, Batı Afrikalı Müslümanlar anavatanlarındaki dinî liderlerle bağlarını sürdürmektedir. Türk kökenli Müslümanlar ise Fransa Türk Diyanet Vakfı ve Millî Görüş gibi dinî cemaatlerle ilişkilerini koruyarak kimlik stratejilerini bu ekseninde şekillendirmektedir.⁴

Nancy Venel'in çok katmanlı kimlik teorisi, Fransa'daki Müslüman toplulukların entegrasyon süreçlerini anlamak için etkili bir analitik çerçeve sunmaktadır. Venel, bireylerin kimliklerini sabit ve tek boyutlu yapılar olarak değil; değişken, bağlama duyarlı ve çok katmanlı bir biçimde ele alır. *Musulmans et Citoyens* (Müslümanlar ve Vatandaşlar) adlı eserinde, özellikle genç Müslümanların dinî kimlikleri ile Fransız vatandaşlığı arasındaki ilişkilere odaklanır.⁵ Bu yaklaşım, bireylerin farklı sosyal bağlamlarda din, vatandaşlık ve modernlik gibi kimlik unsurlarını stratejik biçimde öne çıkarabildiğini gösterir.

Çalışma, Venel'in teorik modeli doğrultusunda, Fransa'daki Müslüman toplulukların kimlik inşa süreçleri ile toplumsal entegrasyon pratiklerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Kuzey Afrika, Batı Afrika ve Türk kökenli Müslüman göçmenlerin, dinî pratiklerini sürdürme ile Fransa'nın katı laiklik anlayışı arasında denge kurma çabaları incelenmiştir. Laiklik politikaları dinî kimliklerin kamusal alandaki ifadesini sınırlaması, Müslüman bireyleri kimliklerini koruma ve topluma uyum sağlama arasında stratejik tercihler yapmaya yöneltmektedir.

Araştırma kapsamında ikincil veri analizi yöntemi kullanılarak Fransa'da yapılmış anket çalışmaları değerlendirilmiş, dinî bağlılık düzeyleri ile entegrasyon süreçleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Ayrıca, doküman incelemesi tekniğiyle akademik literatür, resmi raporlar ve medya söylemleri üzerinden Müslüman kimliğin toplumsal temsili analiz edilmiştir. Dinî pratikler, kimlik stratejileri ve sekülerleşme eğilimleri, yorumsamacı paradigma çerçevesinde ele alınmıştır.

Betimsel, içerik ve karşılaştırmalı analiz teknikleri bir arada kullanıldığı çalışmada, farklı göçmen gruplarının entegrasyon stratejileri ve dinî pratikleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Böylece çalışma, bireysel ve toplumsal düzeyde yürütülen kimlik müzakerelerini ortaya koymayı hedefleyen teorik ve betimsel bir nitel araştırma olarak yapılandırılmıştır.

Venel'in çok katmanlı kimlik yaklaşımı, Müslüman bireylerin kimlik stratejilerini anlamak için kapsamlı bir bakış açısı sunarken, Fransa'daki laiklik anlayışının bu kimlikler üzerindeki etkisini çözümlemeye de olanak tanımaktadır. Bu bağlamda çalışma, Müslüman toplulukların kimlik mücadelesi, dinî aidiyetin bireyselleşmesi, sekülerleşme süreçleri ve toplumsal önyargılar karşısında geliştirdikleri stratejiler gibi başlıklar etrafında bir analiz sunmaktadır.

1. Müslümanların Dinî Bağlılığı ile Dinî Uygulamaları Arasındaki İlişki

Çalışma, Fransa'daki Müslüman toplulukların dinî bağlılıkları ile vatandaşlık algıları arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Mevcut literatürde Müslümanların entegrasyon süreçleri sıklıkla güvenlik, radikalleşme ve laiklik tartışmaları çerçevesinde ele alınmıştır. Jocelyne Cesari, Olivier Roy ve Vincent Geisser gibi araştırmacıların odaklandığı bu alanlarda,

¹ Jocelyne Cesari – John L. Esposito, *İslam'dan Korkmalı mı* (İstanbul: Birey Yayınları, 1999).

² Olivier Roy, *Küreselleşen İslam* (İstanbul: Metis Yayınları, 2024).

³ Vincent Geisser, *İslamo Fobi* (İstanbul: Mavi Ufuklar Yayınları, 2010).

⁴ John R. Bowen, “Schémas Fonctionnels et Modèles Normatifs dans la Politique Française en Matière d'İslam”, *Migrations Société* 122/2 (Mart 2009), 121.

⁵ Nancy Venel, *Musulmans et Citoyens* (Paris: Presses Universitaires de France, 2004).

Müslüman toplulukların gündelik dinî pratikleri ve bu pratiklerin kimlik inşası üzerindeki etkileri ise görece ihmal edilmiştir. Bu bağlamda çalışma, dinî pratiklerin bireysel ve kolektif kimliklerin oluşumundaki rolüne odaklanarak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Araştırma, Nancy Venel'in çok katmanlı kimlik yaklaşımını teorik zemin olarak benimsemektedir.⁶ Venel, bireylerin farklı bağlamlarda kimlik unsurlarını müzakere etme ve çok katmanlı kimlik yapıları içinde stratejik tercihler yapma biçimlerini analiz eder. Bu yaklaşım, bireylerin dinî aidiyet, vatandaşlık ve kültürel kimlikleri bir arada taşıyabildiğini ve bu unsurlar arasında çeşitli stratejiler geliştirerek kimliklerini yapılandırabildiklerini ortaya koyar.

Venel'in çalışmasında tanımladığı dört temel strateji, bireylerin kimliklerini şekillendirme biçimlerini açıklamada önemlidir: Laik değerlere bağlı kalıp dinî kimlikten uzaklaşanlar, Fransız ve Müslüman kimliklerini uyumlu hale getirmeye çalışanlar, tek kimliğe indirgenmeyi reddederek kimlikler arasında esneklik geliştirenler ve İslami değerleri merkeze alarak yeni topluluk yapıları oluşturanlar.⁷ Bu stratejiler, Müslüman bireylerin topluma uyum sağlama süreçlerinde dinî kimliklerini ifade etme ve yeniden tanımlama biçimlerini göstermektedir. Özellikle Fransız ve Müslüman kimliklerini bağdaştırmaya çalışan bireylerin, potansiyel çatışmaları dengeleyerek "hibrit kimlik" yapılarını geliştirdikleri gözlemlenmektedir.

Hibrit kimlikler, bireylerin farklı kültürel ve dinî unsurları bir araya getirerek oluşturduğu, bağlamsal olarak şekillenen yapılarıdır.⁸ Bu çerçevede Venel'in yaklaşımı, bireysel kimliğin yalnızca özel alanda değil, sosyal bağlamda ve kolektif aidiyetler içinde de biçimlendiğini vurgular. Venel'in bu bakış açısı, din sosyolojisinde yer alan Daniele Hervieu-Léger'in "brikolaj kimlik"⁹, Jean-Louis Schlegel'in "à la carte kimlik"¹⁰ ve literatürde geçen "patchwork identity" (yamalı kimlik) ya da "patchwork religion" (yamalı din) gibi kavramlarla da örtüşmektedir. Bu kavramlar, bireylerin farklı gelenek ve deneyimlerden parçalar olarak kimliklerini eklektik biçimde yapılandığını ifade eder.¹¹

Venel'in dört stratejisini temel olarak oluşturulan alt başlıklar, bireylerin kimliklerini ve vatandaşlık algılarını şekillendirme biçimlerini detaylandırarak, Fransa'daki Müslümanların çeşitlilik içeren kimlik yapılarını anlamayı kolaylaştıracaktır.

1.1. Tek Kimliğe İndirgenmeyi Reddetmek: Çok Katmanlı Kimliklerin İnşası

Venel'in yaklaşımı, genç Müslümanların vatandaşlık ile dinî kimlikleri arasında denge kurarak geleneksel kalıpları aştığını göstermektedir. Venel'in kimlik inşası üzerine geliştirdiği dört temel stratejiden biri olan "tek kimliğe indirgenmeyi reddetmek", bireylerin kimliklerini tek bir kategoriye sıkıştırmak yerine, farklı aidiyetlerini bir arada yaşama eğilimini vurgulamaktadır. Bu strateji, bireyin hem Fransız hem de Müslüman kimliği arasında bir sentez oluşturmaya çalışmadığı, bunun yerine her iki kimliğin bağımsız varlığını kabul ederek kimlik müzakeresi yürüttüğü bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Fransa'da ikinci nesil Müslümanların uyum süreci büyük ölçüde başarılı olmuş, birçok birey çoklu aidiyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Sosyal zorluklar ve İslam'a yönelik bazı olumsuz algılara rağmen, Müslüman topluluklar ciddi bir toplumsal gerilim yaratmamış, aksine topluma uyum sağlama yönünde ilerleme kaydetmiştir. Bu bağlamda, Fransa'daki Müslüman sivil toplum kuruluşları, toplumsal entegrasyonun sağlanmasına katkıda bulunarak sosyal yardımlaşma, eğitim ve kültürel etkinlikler düzenlemektedir. Örneğin, Collectif Contre l'Islamophobie en France (CCIF) ve Musulmans de France gibi örgütler dinî özgürlükleri savunmakta ve radikalizme karşı mücadele etmektedir.

Müslüman vatandaşların kamusal alandaki tanınma talepleri ise giderek daha belirgin hale gelmektedir. 1989 yılında Creil'de üç Müslüman kız öğrencinin başörtüsü nedeniyle okuldan uzaklaştırılması, Fransa'da laiklik ve dinî görünürlük üzerine büyük bir tartışmayı başlatmıştır. Bu tür olaylar, bireylerin kamusal alanda haklarını savunma ihtiyacını artırmış ve kimliklerini özgürce ifade etme taleplerini güçlendirmiştir.¹² Venel'in "hibrit kimlikler" kavramı tam da bu noktada devreye girerek, bireylerin vatandaşlık ve dinî kimlikleri arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamalarına olanak tanımaktadır.

Araştırmalar, Fransa'daki Müslüman kimliğinin farklı inanç seviyelerini kapsadığını ve dindarlık düzeylerinde çeşitlilik

⁶ Nancy Venel, *Musulmans et Citoyens: Appropriations, Usages et Agencements des Appartenances chez les Jeunes Français d'Origine Maghrébine* (Lille: Lille 2 Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Doktora Tezi, 2002).

⁷ Venel, *Musulmans et Citoyens: Appropriations, Usages et Agencements des Appartenances chez les Jeunes Français d'Origine Maghrébine*, 5.

⁸ Marie-Claude Lutrand - Behdjat Yazdekhaşi, "Laïcité et Présence Musulmane en France: Des Dynamiques d'Influence Réciproque", *Cahiers de la Méditerranée* 83 (Aralık 2011), 6.

⁹ Daniele Hervieu-Léger, *Le Pelerin et le Converti. La Religion en Mouvement* (Paris: Flammarion, 2001), 42.

¹⁰ Jean-Louis Schlegel, *Religions à la Carte* (Paris: Hachette, 1995).

¹¹ Nida Sümeyya Çetin, *Gençlerin Dini Kimlik İnşasında Medyanın Rolü* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021), 28.

¹² Felice Dassetto, *La Construction de l'Islam Européen: Approche Socio-Anthropologique* (Paris: L'Harmattan, 1996), 11.

bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kendini Müslüman olarak tanımlayan bireyler arasında sıkı dinî pratiklere bağlı olanlar kadar ibadet etmeyen, agnostik veya deist olanlar da bulunmaktadır. Medeniyet mirasına duyulan saygı, bireysel özgürlük ve bağımsızlıkla dengelenerek toplumsal uyumu desteklemektedir.¹³ 2005 yılında yapılan bir araştırma, Afrika'nın farklı bölgeleri, Kuzey Afrika ve Türkiye kökenli 1003 Fransız vatandaşıyla yürütülmüş ve bu grup, 18 yaş ve üzeri genel Fransız nüfusunu temsil eden 1006 kişilik bir kontrol grubuyla karşılaştırılmıştır. Çalışmada, din ve laiklik ilişkisi, siyasi entegrasyon, gelenekler, ırkçılık ve kimlik gibi konular ele alınmıştır. Araştırma sonuçları, Afrika ve Türkiye kökenli Fransız vatandaşları arasında dinin beklenenden daha göreceli bir rol oynadığını göstermektedir. Katolik veya Protestan topluluklarında olduğu gibi, Müslümanlar arasında da dinî pratiklere bağlılık düzeyi bireysel farklılıklar göstermektedir.¹⁴ Düzenli ibadet edenler olduğu gibi, dinî pratiklere daha gevşek yaklaşanlar da bulunmaktadır. Bu gruplar, Fransa'daki yaşamlarını huzurlu bir şekilde sürdürme arzusuyla hareket etmektedir.

Brouard ve Tiberj'in araştırmasına göre, göçmen kökenli 1003 bireyin %20'si kendini herhangi bir dine bağlı hissetmediğini ifade etmiştir. Genel Fransız nüfusunda ise bu oran %28'dir. Ayrıca, araştırmaya katılan göçmenlerin çoğunun, geleneklere karşı daha açık ve hoşgörülü bir tutum sergilediği gözlemlenmiştir.¹⁵ Genç nesillerde dindarlık, kimlik inşası ve topluluk hissi ile ilişkilendirilirken, dinî bireyselleşme süreci ikinci ve üçüncü nesillerde daha belirgin hale gelmiştir. Araştırma, 18-24 yaş grubundaki bireylerde dinî inançlara olan ilginin daha yüksek olduğunu, ancak yaş ilerledikçe bu ilginin azaldığını göstermektedir.

Eğitim düzeyi ile dindarlık arasında ilişki konusunda yaygın görüş, yüksek eğitim seviyelerinin sekülerleşmeyi teşvik ettiği yönündedir. Ancak araştırmalar, Fransa'da bu ilişkinin çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Müslüman kimliği, yalnızca eğitim seviyesiyle açıklanamayacak kadar çeşitli bir yapıya sahiptir. Lise ve üniversite mezunları ile daha düşük eğitim seviyesine sahip bireyler arasında kendini Müslüman olarak tanımlama oranları benzerdir. Bu durum, İslam'ın yalnızca eğitilmiş elitler veya bilgisiz bireyler tarafından sahiplenilen bir olgu olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁶

Fransa'daki Müslüman nüfus büyük ölçüde Fransız vatandaşlığına sahiptir. Bu grup içinde Harki¹⁷ kökenliler, Harki çocukları, Fransa'da doğanlar, vatandaşlık kazanmış bireyler ve din değiştirenler bulunmaktadır. Ancak, resmi istatistikler bireylerin Müslüman olup olmadığına, dindarlık derecelerine veya kültürel Müslümanlık anlayışlarına dair detaylı bilgi sunmamaktadır. "Müslüman" olarak tanımlanan bireyler, dinî inançlarını sıkı bir şekilde uygulayanlardan, kültürel Müslümanlara ve tamamen seküler bireylere kadar geniş bir çeşitlilik göstermektedir.¹⁸

Fransa'daki İslam pratiği, Müslüman topluluklarının coğrafi çeşitliliği ve İslam'ın kültürel tarihi nedeniyle farklı yaşam tarzlarını içermektedir. Mezhepsel ayrımlar, özellikle Şii ve Sünni farkları, Fransız bağlamında büyük bir önem taşımazken, Kuzey Afrika kökenli Müslümanlar arasında Maliki mezhebi yaygındır. İlk nesil göçmenlerin popüler İslam anlayışı ve sosyal koşullarla şekillenen gelenekleri, dinî yaşamın çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Genç nesillerde ise dindarlığın bireyselleşmesi ve kimlik inşasında görülen değişimler dikkat çekicidir.

Genç Müslümanlar arasında dindarlık düzeyi incelenirken, Müslüman olmanın her zaman sıkı bir dinî pratikle örtüşmediği göz önünde bulundurulmalıdır. Yeniden İslamlaşma süreci, bireylerin dine olan bağlılıklarını, kimliklerini inşa etme biçimlerini ve kişisel ibadet pratiklerini farklı şekillerde ortaya koymaktadır. Ancak bu süreç her birey için aynı derecede etkili olmayabilir. Dinî kimlik ile dindarlık arasındaki ayrımın net bir şekilde görülmesi önemlidir; zira dinî kimlik, bir aidiyet hissini ifade ederken, aktif inanç ve ibadet pratikleri her bireyde farklılık göstermektedir.¹⁹

Fransa'da doğmak, kalıcı olarak yaşamak veya Fransız vatandaşlığına sahip olmak, bireylerin dinî veya etnik kökenlerine dayalı kimlikleriyle uyum sağlamasını destekleyen önemli faktörler arasındadır. Lamchichi'nin bulgularına göre, özellikle genç ve eğitilmiş bireyler arasında kendini Müslüman ve dindar olarak tanımlayanların oranı yüksektir. Kültürel çeşitliliğin ve farklı

¹³ Ferhat Değer, *Fransa'daki Türk Göçmenler ve Kuşaklar Arasındaki Etkileşimde Eğitimin Rolü: Sosyolojik bir Araştırma* (Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 18.

¹⁴ Sylvain Brouard - Vincent Tiberj, "L'Incorporation Politique "à la Française": Modèles Explicatifs des Alignements Politiques des Français d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque", *Migrations Société* 19/111 (Eylül 2007), 133.

¹⁵ Sylvain Brouard - Vincent Tiberj, *Français Comme les Autres? Enquête sur les Citoyens d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque* (Paris: Presses De Sciences Po, 2005), 135.

¹⁶ Brouard - Tiberj, *Français Comme les Autres? Enquête sur les Citoyens d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque*, 26.

¹⁷ Arapça *Hain* anlamında kullanılan, bağımsızlık savaşında Fransa'nın yanında olan, Fransız ordusunda kendi soydaşlarına karşı savaşan binlerce Cezayir asıllı Fransız'a verilen isimdir. Ancak Fransa bu vatandaşlarını unutup ölüme terk etmiş ve bu nüfusun çok azı zor şartlar sonucu Fransa'ya göç edebilmiştir.

¹⁸ Sossie Andezian, "L'Islam Dans la France d'Aujourd'Hui", *Autres Temps* 10 (Eylül 1986), 42.

¹⁹ Abderrahim Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", *Confluences Méditerranée* 57/2, 30.

kimliklerin Fransız toplumu içinde daha olumlu bir şekilde kabul edilmesi, bu bireylerin sosyal ve kültürel entegrasyon süreçlerine katkıda bulunmaktadır. 1990'lardan itibaren İslami derneklerin kamusal alanda tanınma çabaları, genç Müslümanların sosyal ve kültürel taleplerini daha görünür hale getirmiştir.²⁰ Bu talepler dinî kimliğin yanı sıra sosyal ve kültürel hakların tanınmasına yönelik bir mücadeleyi yansıtmaktadır. Fransa'da toplumsal uyumun sağlanabilmesi için çok katmanlı kimliklerin tanınması ve çeşitliliğin ortak değerler temelinde kabul edilmesi önemli bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Kimlikler Arasında Köprü Kurmak: Fransız ve Müslüman Kimliklerini Uyumlu Hale Getirme Çabası

Venel'in teorisi bağlamında genç Müslümanlar Fransız laikliği ile İslami kimliklerini uyumlu hale getirmeye çalışırken vatandaşlık haklarını da savunmaktadır. Bu süreç, kimliklerin toplumsal bağlamda yeniden müzakere edilmesini sağlamakta ve bireylerin Fransız ve Müslüman kimliklerini bir arada tanımlamalarına olanak tanımaktadır. Venel'in kimlik stratejilerinden biri olarak ele alınabilecek bu yaklaşım, bireylerin kimlikleri arasında denge kurarak farklı aidiyetlerini uyumlu hale getirme çabalarına odaklanmaktadır.

Fransa'daki göçmen Müslüman topluluklar üzerinde sekülerleşmenin belirgin bir etkisi olduğu gözlemlenmekte, ancak Venel'in teorisi doğrultusunda, sekülerleşme yalnızca dinî pratiklerin azalması olarak değil, aynı zamanda dinî kimliğin yeni bağlamlarla müzakere edilmesi olarak da anlaşılmalıdır. Uyumlu bir birlikte yaşam, farklılıkların kabul edilmesini, çeşitliliğe saygıyı ve bireylerin sorumluluk bilinciyle hareket etmesini gerektirirken, hibrit kimliklerin oluşumunu teşvik etmektedir. Bunun yanı sıra, ortak bir ahlak ve siyasi dil etrafında uzlaşa sağlanması, toplumsal uyum açısından önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.²¹

Lamchichi'nin çalışmasına göre, Fransa'daki Müslümanların büyük çoğunluğu bireysel eğilimleri ile toplumsal aidiyeti birleştirerek entegrasyonu desteklemektedir. Cumhuriyet değerlerine bağlı kalarak topluma uyum sağlamayı hedefleyen bu bireyler, sosyoekonomik koşulların etkisiyle siyasal olarak daha çok sol eğilimler sergilemektedir. Ancak, Lamchichi'nin çalışması bu eğilimleri destekleyen doğrudan bir örneklem sayısı ya da istatistiksel veri sunmamaktadır; dolayısıyla ilgili değerlendirmeler, yazarın gözlemlerine ve daha geniş sosyolojik bağlamdaki analizlere dayanmaktadır.²² Venel'in yaklaşımı doğrultusunda değerlendirildiğinde, bu durum Müslüman bireylerin yalnızca dinî kimlikleri üzerinden tanımlanmadığını, aynı zamanda toplumsal ve siyasi aidiyetlerinin de belirleyici olduğunu göstermektedir.

Brouard ve Tiberj'in araştırmaları, Fransa'daki İslam'ın güçlü entegrasyon süreçleriyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu süreç, Venel'in teorisine uygun olarak farklı bireysel stratejiler içermektedir. Bazı bireyler Fransız ve Müslüman kimlikleri arasında uyum sağlarken, bazıları yalnızca bir kimliği ön plana çıkarabilmektedir. Bununla birlikte, entegrasyona direnç gösteren küçük grupların varlığı da dikkat çekmektedir. Venel'in kimlik stratejileri bağlamında bu direnç, bireylerin kimliklerini homojenleştirme baskısına karşı geliştirdikleri bir tepki olarak yorumlanabilir. Entegrasyon, göçmen ve azınlık gruplarının Fransız toplumuna sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan katılım süreçlerini ifade ederken, direniş kavramı, farklı kimlikleri, kültürleri veya ideolojileri koruma çabalarını tanımlamaktadır. Ancak Fransa'da tamamen ayrı bir İslam anlayışının veya komünitarizmin yaygın olduğu söylenemez.²³

Brouard ve Tiberj'e göre, radikalleşme eğilimleri genellikle marjinalleşme ve toplumsal dışlanma hissiyle bağlantılıdır. Buna karşılık, Müslüman toplulukların büyük çoğunluğunun laiklik konusundaki tutumları, dinî inançlardan çok bireysel ve toplumsal etkenlerle şekillenmektedir. Afrikalı ve Türk kökenli Fransız vatandaşlarının milliyet algıları, hukuki mesele olarak görülmekte ve genel Fransız nüfusuyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu grupların dinî kimlikleri, Fransız toplumunun temel değerleriyle çatışmamaktadır. Ayrıca, azınlık kimliği bağlamında milliyetçilikten uzak durdukları, özel hak taleplerinde bulunmadıkları ve ayrıştırıcı tutumlar sergilemedikleri gözlemlenmektedir.²⁴ Venel'in hibrit kimlik kavramı bağlamında değerlendirildiğinde, bu bireylerin dinî kimliklerinin Fransız toplumunun temel değerleriyle çatışmadığı, aksine bu kimliklerin yeniden tanımlanarak toplumsal uyuma katkı sağladığı söylenebilir.

Lamchichi, çoğulcu, demokratik ve laik değerlerin İslami kimlikle uyum içinde var olabileceğini vurgulamaktadır. Venel'in teorisine uygun olarak, bu süreç yalnızca bireylerin kendi kimliklerini korumaları değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde yeni kimlik müzakereleri gerçekleştirmeleriyle de ilgilidir. Kamusal tartışmalara aktif olarak katılan genç Müslümanlar, dinî

²⁰ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 32.

²¹ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 25.

²² Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité".

²³ Brouard - Tiberj, *Français Comme les Autres? Enquête sur les Citoyens d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque*, 135.

²⁴ Brouard - Tiberj, "L'Incorporation Politique "à la Française": Modèles Explicatifs des Alignements Politiques des Français d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque".

kimliklerinin tanınmasını ve kurumsallaşmasını talep etmekte, bu süreçte Cumhuriyet değerlerine bağlılıklarını da ifade etmektedir. Venel'in yaklaşımı doğrultusunda bakıldığında, entegrasyonun bireylerin kimliklerini koruyarak topluma uyum sağlamalarına olanak tanınması gerektiği görülmektedir. Başarılı bir entegrasyon süreci, genç Müslümanların dinî kimliklerini kamusal alanda özgürce ifade edebilmeleri ve bu kimliklerin toplumsal olarak tanınmasıyla mümkün olabilir. Çeşitliliğin, ortak değerler temelinde paylaşılması ve korunması gerektiği vurgulanmaktadır. Venel'in teorisi çerçevesinde, bu süreç çok katmanlı kimliklerin tanınması ve bireylerin farklı aidiyetlerini sürdürme özgürlüğüyle doğrudan ilişkilidir. Kamusal alan, yalnızca bireylerin izole olduğu bir yer değil; tarihî derinliği, güçlü aile bağlarını, zengin kültürel kimlikleri ve dinî inançları barındıran bir alan olarak değerlendirilmelidir. Toplumsal uyumun sağlanabilmesi için farklılıklara ve özgürlüklere saygı gösterilmesi gerektiği açıkça belirtilmektedir.²⁵ Dinî kimlik ise bireysel tercihler ve toplumsal aidiyetlerin birleşimiyle şekillenmektedir.

1.3. Laiklik ve Dinî Kimlik Arasında Radikal Ayrışma: Dinî Bağdan Uzaklaşan Bireyler

Venel'in teorisi bağlamında, Fransa'da en az bir nesildir yaşayan Müslümanların dindarlık düzeylerinin farklılıklar göstermesi, bireylerin kimlik inşa süreçlerinde sekülerleşmenin etkisini ortaya koymaktadır. Venel'in teorisine göre, kimlik stratejileri arasında yer alan laiklik ile dinî kimlik arasında radikal ayrışma, bireylerin dinî kimliklerini seküler bağlamda yeniden müzakere etmeleriyle şekillenmektedir.

Boissiere'in araştırmasına göre, sayı belirtmeksizin genel olarak Fransız Müslümanların %65'i Ramazan ayında oruç tutarken, %70'i helal olmayan et tüketmemekte, ancak yalnızca %10'u düzenli olarak namaz kılmaktadır. Bu veriler, Venel'in hibrit kimlik anlayışı doğrultusunda, dinî pratiklerin bireyselleştiğini ve toplumsal beklentilerden bağımsız olarak kişisel yaklaşımlar doğrultusunda yeniden tanımlandığını göstermektedir. Genel olarak, uzun süredir Fransa'da yaşayan Müslümanların dindarlık seviyelerinin, Fransız toplumunun genel seküler eğilimlerine paralel olduğu gözlemlenmektedir. Venel'in teorik çerçevesiyle değerlendirildiğinde, bu gözlem İslam'ın entegrasyonunun yalnızca kültürel kimlikler üzerinden değil, bireylerin dinî tutumlarını seküler bağlamda yeniden yorumlamalarıyla da gerçekleştiğini göstermektedir.²⁶

Lamchichi'nin çalışması, Fransa'daki Müslümanlar arasında dinî kimliğin bireyselleşmesini ve sekülerleşmenin etkilerini incelemektedir. Venel'in teorisi çerçevesinde bireylerin kimlik inşasında bireysel eğilimlerin öne çıkması, topluluk merkezli bir kimlikten uzaklaşarak daha esnek kimlik formlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Araştırma, kendilerini Müslüman olarak tanımlayan ancak herhangi bir topluluk bağlamında dinî aidiyet hissetmeyen bireylerin sayısının giderek arttığını göstermektedir.²⁷ Venel'in perspektifinden bakıldığında, bu bireyler, kimliklerini tek bir kategoriye indirgememekte, bunun yerine dinî ve seküler unsurları birlikte müzakere etmektedirler.

Bireysel tercihler doğrultusunda yeniden tanımlanan inanç ve pratikler, ibadetlerin yalnızca ara sıra yerine getirilmesiyle kendini göstermektedir. Venel'in yaklaşımına göre, Fransız toplumuyla kurulan bağların dinî kimlikten çok bireysel deneyimlere dayanması, sekülerleşen Müslüman kimliklerinin yeni bir formunu ortaya çıkarmaktadır. İbadet yerleri etrafında güçlü kolektif yapılar oluşmazken, bazı dinî kurallar günlük yaşamlarında etkili olmaya devam etse de toplumun genel yapısı üzerindeki etkileri sınırlı kalmaktadır.²⁸

1.4. İslami Değerleri Merkeze Alarak Yeni Topluluklar Oluşturmak

Venel'in teorisi çerçevesinde, Fransız banliyölerinde yaşanan sosyal huzursuzluk ve eşitsizlikler, bireylerin kimliklerini müzakere etme biçimlerini önemli ölçüde etkilemektedir. 2005'te Clichy-sous-Bois'de Zyed Benna ve Bouna Traoré'nin polis takibinden kaçarken hayatlarını kaybetmesi, Fransa'nın çeşitli banliyölerinde geniş çaplı protestolara ve isyanlara yol açmıştır. Gençler arasındaki yüksek işsizlik oranı, ekonomik ayrımcılık, sosyal dışlanma ve konut edinme süreçlerinde karşılaşılan engeller, bu huzursuzlukların temel nedenleri arasında yer almaktadır. Fransa'nın genel işsizlik oranı %7 civarında seyretmesine rağmen, banliyölerde gençler arasında oran %40'lara kadar çıkmaktadır. Özellikle Seine-Saint-Denis gibi bölgelerde, Müslüman ve Afrika kökenli gençlerin iş bulmada ciddi zorluklar yaşadığı gözlemlenmektedir.²⁹ Venel'in hibrit kimlik yaklaşımı bağlamında bu durum, Müslüman gençlerin entegrasyon sürecinde bireysel ve kolektif kimliklerini müzakere ederken karşılaştıkları yapısal engellerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

²⁵ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 32.

²⁶ Thierry Boissiere, "L'Islam en France: Les Défis de l'Adaptation", *Les Cahiers Français: Documents d'Actualité* 340 (Eylül 2007), 3.

²⁷ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 28.

²⁸ Brouard - Tiberj, "L'Incorporation Politique "à la Française": Modèles Explicatifs des Alignements Politiques des Français d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque", 137.

²⁹ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 26.

Toplumsal dışlanma, yalnızca ekonomik fırsatları değil, sosyal uyumu da etkilemekte; ortak değerlerin aşınmasına ve aile ile okul gibi temel otorite yapılarını zayıflatmaktadır. Ancak, şiddet olayları çoğunlukla küçük bir azınlık tarafından gerçekleştirilmekte olup İslam ile doğrudan bir bağlantısı bulunmamaktadır. Europol'ün 2020 Terörizm Raporu'na göre, Avrupa'da 2019 yılında gerçekleşen 119 terör saldırısından yalnızca 21'i radikal İslamcı gruplara atfedilmiştir. Bu veriler, terör olaylarının büyük çoğunluğunun diğer ideolojik gruplar tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir.³⁰ Van Bruinessen ve Allievi'nin belirttiği gibi, bir bireysel olay, bir etnografik fragmanın etnolojik bir tür olarak algılanmasına yol açabilmekte ve bir eğilimi göstermek için yeterli sayılmaktadır. Böylelikle, münferit olaylar, Müslümanların doğasına içkin bir unsur gibi sunulmakta ve kanıtlanmasına gerek duyulmadan, doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurulmaktadır. Örneğin, bir televizyon tartışmasında İslam hakkında olumsuz görüşler dile getiren bir yorumcuya, daha önce bir Müslümanla tanışıp tanışmadığı sorulduğunda, "Hayır, ama önemli değil bu..." şeklinde yanıt vermesi, bu durumun çarpıcı bir göstergesidir. Burada mesaj açıktır: İslam ve Müslümanlar hakkında önceden oluşturulmuş imgeler, gerçekler yerine geçmekte ve kamuoyu üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmaktadır.³¹

Lamchichi, banliyölerdeki olayların yalnızca dinî bakış açısıyla değerlendirilemeyeceğini, sosyal ve ekonomik faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak bu olaylar, Müslüman toplulukların ayrımcılık ve dışlanma algısını pekiştirmekte ve yoksul kesimlerin haksız suçlamalara maruz kalmasına neden olmaktadır.³² Fransa'da göçmenler, yerli nüfusun istihdam olanaklarını tehdit eden unsurlar olarak görülürken, Müslümanlar ise "asimilasyona dirençli" ve "cumhuriyetçi değerlere karşı" olmakla suçlanmaktadır. 1980'lerde eğitim ve istihdam alanlarındaki yapısal sorunlarla ilişkilendirilen entegrasyon problemleri, günümüzde ayrımcılık pratikleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir.³³

Çoğunlukla Müslümanların yaşadığı mahallelerde meydana gelen olaylar, kamu binalarından ulaşım araçlarına kadar geniş çaplı zararlara yol açmıştır. Ancak 2005 ayaklanmaları, gençlerin karşılaştığı sorunların İslam ile doğrudan bir bağı olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Şiddet olaylarının kökeninde dinî motivasyon değil, sosyal ve ekonomik faktörler belirleyici rol oynamaktadır.³⁴

Brouard ve Tiberj'in araştırmaları, Fransız toplumuna entegrasyon sürecinde genç Müslümanların bir kısmının direnç gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu direnç, aktif azınlık grupları tarafından manipüle edilmekte ve toplumsal güvensizlik duyguları söz konusu grupların çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanılmaktadır. Venel'in teorik çerçevesine göre, bu direnç, bireylerin kimliklerini yalnızca bireysel düzeyde değil, kolektif anlamda da yeniden tanımlama sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu süreç, İslami değerlerin merkeze alınarak yeni sosyal bağlamlar oluşturulmasına olanak tanımaktadır.

Sekülerleşmeye karşı çıkış, bazı genç Müslümanlar için bir protesto aracı olarak değerlendirilmekte ve baskın kültürel normlara meydan okuma biçiminde tezahür etmektedir. Venel'in yaklaşımı çerçevesinde bu durum, bireylerin dinî kimliklerini yalnızca inançsal bir aidiyet olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal bir duruş olarak yeniden inşa etmeleriyle ilgilidir. Bu bağlamda, grup üyelerinin toplum içindeki rollerini yeniden tanımlama çabası, İslami kimliği merkeze alan yeni topluluklar oluşturma eğilimini beraberinde getirmektedir.³⁵

Lamchichi, İslam'ın bir protesto aracı olarak kullanılmasının Fransız toplumundaki entegrasyon sorunlarına eleştirel bir bakış sunduğunu ifade etmektedir.³⁶ Ancak direnişin bazı olumsuz yönlerine de dikkat çekmektedir. Özellikle kadın haklarına karşı çıkan, homofobik tutumlar sergileyen gruplar toplumsal sorunlara yol açmaktadır. Lamchichi'ye göre, bu gruplar içinde cinsel hoşgörüsüzlük ve anti-Semitik görüşler, genel Müslüman nüfusa oranla daha yaygın olarak dile getirilmektedir.³⁷ Öte yandan, radikal eğilimlerin aksine, İslam'ın farklı yorumları arasında daha uzlaşmacı ve toplumla barışık yaklaşımlar da dikkat çekmektedir. Nitekim, fiilen bir Sufi tarıkata katılanların sayısı sınırlı olsa da İslamcılık ve Selefilğe kıyasla çok daha uzlaşmacı bir seçenek olan Sufiliğe yönelik derinleşen ve giderek büyüyen bir ilgi gözlemlenmektedir. Ayrıca, Sufi mesajlar taşıyan vaazlar veren vaizler diğerlerine kıyasla daha fazla ilgi görmektedir ve takip edilmektedir.³⁸ Venel'in yaklaşımı çerçevesinde

³⁰ Europol, *Avrupa Birliği Terörizm Durumu ve Eğilim Raporu* (Lüksemburg: Avrupa Birliği Yayın Ofisi, 2021).

³¹ Martin Van Bruinessen - Stefano Allievi, *Avrupa'da Müslüman Özenin Üretimi*, çev. Atilla Tuygan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 72.

³² Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 27.

³³ Kadir Canatan - Şebnem Cansun, "Göç Politikalarının Değersel Temelleri Hollanda ve Fransa'da Büyük Siyasal Partilerin Göç Politikaları Üzerine Bir Çözümleme", *Disiplinlerarası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu*, ed. Kadir Canatan vd. (İstanbul: İZÜ Yayın, 2015), 426.

³⁴ Raphael Draï - Jean-François Mattei, *La République Brûle-t-elle? Essai sur les Violences Urbaines Françaises* (Paris: Michalon, 2006), 35.

³⁵ Brouard - Tiberj, "L'Incorporation Politique "à la Française": Modèles Explicatifs des Alignements Politiques des Français d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque".

³⁶ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 30.

³⁷ Lamchichi, "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité", 30.

³⁸ Van Bruinessen - Allievi, *Avrupa'da Müslüman Özenin Üretimi*, 40.

değerlendirildiğinde, bu eğilimler, bireylerin yalnızca bir kimlik kategorisine sıkıştırılmadan, dinî ve seküler unsurlar arasında müzakere yaparak kimliklerini yeniden şekillendirdiklerini göstermektedir.

2. Kamusal Alanda Çoğulculuğun ve Eşitliğin İnşası

Fransa'daki İslam'ın toplumsal ve siyasal algısını sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için, Müslüman toplulukların kamusal alanda görünürlük kazandıkları süreçlerin analizine ihtiyaç vardır. Olivier Voirol'un ifade ettiği gibi, toplumsal ve siyasal algının biçimlenmesinde “görünürlüğün oluşum aşamaları” temel bir rol oynamaktadır.³⁹ Müslümanların kamusal görünürlüğü; göç tarihi, entegrasyon deneyimleri ve mekânsal yerleşim pratikleri gibi içsel unsurlar ile medya temsilleri, siyasi söylemler ve kamuoyu algıları gibi dışsal etkenlerin etkileşimiyle şekillenmektedir.⁴⁰ Bu çerçevede, Fransa'daki Müslümanların toplumsal ve siyasal görünürlüğünü analiz etmek; fiziksel varlıklarının yanında, söylemsel konumlarının, kimlik müzakerelerinin ve kamusal alandaki temsil biçimlerinin de dikkate alınmasını gerektirir. Toplulukların hangi bağlamlarda görünür hâle geldikleri ve bu görünürlüğün nasıl karşılandığı, onların toplumsal konumunu ve entegrasyon süreçlerini doğrudan etkilemektedir.

Bu bağlamda, Jürgen Habermas'ın “post-seküler toplum” kavramı önemli bir kuramsal perspektif sunmaktadır. Habermas, modern sekülerleşmenin dini bütünüyle dışlayan bir süreç olmadığını; aksine, dinî söylem ve pratiklerin kamusal alanda yeniden müzakere edilmesi gerektiğini öne sürer. Bu yaklaşım, Fransa'daki katı laiklik anlayışının dinî kimliklerin kamusal tanınmasını sınırlandıran bir çerçeve sunduğunu ve bunun entegrasyon önünde bir engel teşkil edebileceğini göstermektedir.⁴¹

Post-seküler toplum modeli, dinî inanç ve pratiklerin demokratik kamusal alanla çatışmak yerine diyalog içinde var olabileceği bir toplumsal düzeni öngörür. Bu model, Fransa'da Müslüman toplulukların dinî pratiklerini kamusal alanda sürdürme yönündeki taleplerini ve bu taleplerin karşılaştığı hukuki ve toplumsal sınırlamaları değerlendirmeye imkân tanır.

Habermas'ın yaklaşımı, entegrasyonun bireysel dinî özgürlüklerin korunmasıyla sınırlı olmadığını, çoğulcu ve kapsayıcı bir kamusal alanın inşasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koyar. Bu doğrultuda, Fransa'daki Müslüman toplulukların kamusal görünürlüğü, sadece bir toplumsal varoluş meselesi değil, demokratik katılım ve tanınma hakkının bir göstergesi olarak da ele alınmalıdır.

2.1. Göç Politikaları ve Toplumsal Algı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa'nın göç politikalarında köklü değişimler yaşanmış ve söz konusu dönüşüm, 2 Kasım 1945 tarihli kararnameyle kurulan Ulusal Göçmenlik Bürosu gibi düzenlemelerle somutlaşmıştır. Partick Weil'in belirttiği üzere, dönemin göç politikaları iki temel ilkeye dayanmaktadır: Bir yandan, göçmenler için daha esnek yasal düzenlemeler getiren eşitlikçi yaklaşım, diğer yandan ise kültürel olarak yakın hissedilen ülkelerden gelen göçmenlerin kalıcı yerleşimine öncelik tanıyan etnik yaklaşım. Bu çerçevede, Cezayir, Fas, Tunus ve Türkiye gibi ülkelerden gelen göçmenler genellikle geçici iş gücü olarak değerlendirilmiş ve göç olgusuna kalıcılığı dışlayan bir perspektiften yaklaşılmıştır. Ancak söz konusu algı, yalnızca resmi politikalarla sınırlı kalmamış, daha geniş bir siyasal ve toplumsal bağlamda da şekillenmiştir.⁴²

Özellikle Kuzey Afrika'dan gelen göçmenlerin diğer göçmen gruplardan farklı bir statüye sahip olmaları, sömürgecilik ve sömürge sonrası dönemlerdeki özel sembolik konumlarıyla ilişkilidir. Menşe ülkelerde imzalanan anlaşmalar, bu farklılığın kurumsal bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Bağımsızlık öncesinde sömürge politikalarına dayanan göç hareketleri, bağımsızlık sonrası dönemde ise ilgili ülkenin kalkınma ihtiyaçlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, “Noria modeli” olarak bilinen göç yapısı çerçevesinde, belirli sürelerle Fransa'ya gelen işçiler, yerlerine yeni göçmenler gönderilerek sürekli bir döngü oluşturulmuştur. Başlangıçta, model içinde göçmenlerin dinî kimlikleri ve yükümlülükleri dikkate alınmamış, aksine yaşamları tamamen ekonomik gereklilikler çerçevesinde şekillenmiş ve Fransa, göçmenler açısından “vatana dönüş” fikrinin baskın olduğu geçici bir sürgün alanı olarak görülmüştür.⁴³ Kamu otoriteleri de bu çerçevede sadece iş gücü perspektifinden değerlendirmiş, Müslüman kökenli göçlerin dinî ve kültürel boyutlarını büyük ölçüde göz ardı etmiştir. Solenne Jouanneau'nun çalışmaları, 1950-1960 yılları arasındaki genel istihbarat raporları ve valilik belgelerinin, dinî meseleleri ele almadığını ve konuyu yerel halkın sorunlarından bağımsız bir mesele olarak değerlendirdiğini göstermektedir.⁴⁴ Dolayısıyla, Fransa'da

³⁹ Olivier Voirol, “Présentation”, *Reseaux* 129-130/1 (Ocak 2005), 30.

⁴⁰ Marc-Olivier Del Grosso, “Les Musulmans dans l'Espace Social et Politique Français: Modalités et Enjeux de Leur Mise en Visibilité”, *Confluences Méditerranée* 95/4 (Ocak 2015).

⁴¹ Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

⁴² Patrick Weil, *La France et ses Étrangers: L'Aventure d'une Politique de l'Immigration, 1938-1991* (Paris: Éditions Calman-Lévy, 1991).

⁴³ Rémy Leveau - Catherine Wihtol De Wenden, “La Deuxième Génération”, *Pouvoirs* 47 (Kasım 1988), 66.

⁴⁴ Solenne Jouanneau, “Faire Émerger un “Islam Français”: Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)”, *Sociologie* 8/3 (Ekim 2017), 251.

göçmenlerin toplumsal varlığı, esasen ekonomik ve demografik bir mesele olarak ele alınmış, dinî ve kültürel aidiyetleri ise ikincil bir unsur olarak kalmıştır.

Bu indirgemeci yaklaşım, Abdelmalek Sayad'ın göçmen statüsüne dair analizlerinde de önemli bir yer tutmaktadır. Sayad'a göre, göçmenler esasen geçici iş gücü olarak görülmekte ve ev sahibi ülkeye yalnızca ekonomik ihtiyaçları karşılamak amacıyla gelen bireyler olarak algılanmaktadır. Böyle bir bakış açısı, göçmenlerin toplumsal ve siyasal varlıklarının görünmez kılınmasına yol açmakta ve onların sosyal entegrasyonunu önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Parlamento tartışmaları ve siyasî söylemlerde "göçmen", "işçi" ve "yabancı emek" terimlerinin birbirinin yerine kullanılması, ekonomik indirgemeci bakış açısının açık bir göstergesidir. Sayad, söz konusu anlayışın, göçmenlerin yalnızca iş gücü açısından değerli görüldüğü ve kültürel ya da toplumsal varlıklarının göz ardı edildiği bir yapı oluşturduğunu eleştirmektedir.⁴⁵

Sayad'ın analizine göre, göçmenler geçici iş gücü olarak tanımlandığında, toplumsal hayattaki varlıkları da geçici ve marjinal olarak kabul edilmektedir. Böyle bir algı, onların sosyal yapının tam anlamıyla bir parçası olmasını engellemekte ve onları "yerinden edilmiş" ve "kimliksizleştirilmiş" bireyler hâline getirmektedir. Sayad, çalışmasının önsözünde Pierre Bourdieu'den alıntı yaparak göçmeni "atopos" yani "yersiz, yerinden edilmiş, sınıflandırılmaz" olarak tanımlamaktadır.⁴⁶ Bu kavramsallaştırma, kamu otoritelerinin göçmenleri yalnızca iş gücü bağlamında değerlendirdiğini ve onların mevcut kültürel, toplumsal ve dinî kimliklerini tanımakta yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.⁴⁷

Bauman'ın *Küreselleşme* eserinde yaptığı "yakın" ve "uzak" kavramsallaştırması, Sayad'ın göçmenlerin toplumsal konumuna ilişkin analizleriyle bir paralellik göstermektedir. Sayad'a göre, göçmenler geçici iş gücü olarak tanımlandığında, toplumsal hayattaki varlıkları da geçici ve marjinal olarak kabul edilmekte, bu durum onların tam anlamıyla sosyal yapının bir parçası olmalarını engellemektedir. Bauman'ın "yakın" ve "uzak" kavramsal ayırımı, göçmenlerin dışlanmış konumunu anlamlandırmak için açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır.⁴⁸

Bauman'a göre, "yakın", bireyin kendini evinde hissettiği, bildik ve öngörülebilir bir alan iken; "uzak", belirsizlik ve öngörülemezlik barındıran, bireyin kendini güvende hissetmediği bir mekândır. Göçmenler, geldikleri yeni toplumda "uzak" kategorisine yerleştirildiklerinde, yalnızca mekânsal olarak değil, toplumsal ve kültürel olarak da yabancılaştırılırlar. Onların varlığı, yerel halk için öngörülemez ve "belirsiz" olarak algılanır; dolayısıyla göçmenlerin sosyal yapıya tam anlamıyla dâhil edilmesini engeller. Sayad'ın kavramsallaştırdığı gibi, göçmenlerin yalnızca iş gücü bağlamında değerlendirilmesi, onların kimliksizleşmesine yol açarken, Bauman'ın bakış açısıyla, göçmenlerin sürekli "uzak" kılınmasıyla daha da pekiştirilir. Bu bağlamda, Sayad'ın göçmenleri "yersiz, yerinden edilmiş, sınıflandırılmaz" olarak tanımlaması, Bauman'ın "uzak" kavramı ile örtüşmektedir. Göçmenler, yeni toplumda yalnızca ekonomik işlevleri üzerinden tanımlandıkça, onlara dair toplumsal ve kültürel bir aidiyet inşa edilememekte, böylece bireysel ve kolektif düzeyde bir kimlik krizine yol açmaktadır. Göçmenlerin sürekli olarak "uzak" konumda tutulmaları, onların topluma entegre olmasını değil, yalnızca geçici bir unsur olarak varlık göstermelerini beraberinde getirmektedir.

Özellikle Fransız ve Müslüman kimliklerini bağdaştırmaya çalışan bireyler, iki kimlik arasında denge kurarak olası çatışmaları yönetmeye çalışmaktadır. Sayad ve Bauman'ın göçmenleri ekonomik ve sosyal bağlamda "uzak" konumda değerlendiren analizleriyle paralel olarak, Venel'in çalışması, göçmen bireylerin yalnızca ekonomik bir varlık olarak görülmekten çıkıp, dinî ve kültürel kimliklerini de sürdürerek vatandaşlıklarını yeniden tanımlama biçimlerini göstermektedir. Venel'in "hibrit kimlik" kavramsallaştırması, Sayad'ın "kimliksizleştirme" ve Bauman'ın "uzaklık" anlayışını tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Fransız göç politikalarının başlangıçtaki indirgemeci yaklaşımına karşın, göçmen bireylerin dinî ve kültürel kimliklerini koruyarak vatandaşlıklarını yeniden inşa etmeleri, onların sosyal yapıdaki yerlerini değişken ve müzakereye açık bir süreç hâline getirmektedir. Dolayısıyla, göçmenler yalnızca ekonomik bir iş gücü olarak görülmekten çıkıp, sosyal ve kültürel olarak da var olabilme mücadelelerini sürdürmektedirler.

2.2. Dinî Kimlik ve Kamusal Alan

Fransa'da göçmenlerin siyasî temsili ve toplumsal entegrasyonuna yönelik kapsamlı politikalar, 1970'lerin ekonomik krizine kadar geliştirilmemiştir. Ancak İran Devrimi sonrası, dinî kimliklerin toplumsal ve siyasal alanda daha görünür hâle gelmesi, bu süreçte belirleyici bir kırılma noktası oluşturmuştur. 1980'lerden itibaren İran Devrimi'nin yarattığı küresel etkiler, Fransa'da

⁴⁵ Abdelmalek Sayad, *La Double Absence. Des Illusions de l'Émigré aux Souffrances de l'Immigré* (Paris: Éditions du Seuil, 1999), 9.

⁴⁶ Sayad, *La Double Absence. Des Illusions de l'Émigré aux Souffrances de l'Immigré*, 10.

⁴⁷ Del Grosso, "Les Musulmans dans l'Espace Social et Politique Français: Modalités et Enjeux de Leur Mise en Visibilité", 61.

⁴⁸ Zygmunt Bauman, *Küreselleşme*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 20.

dinî kimlikleri belirgin bir toplumsal aktör kategorisi hâline getirmiştir.⁴⁹ Bu gelişme, özellikle eğitimlerini Fransa'da tamamlayan ikinci nesil Müslüman gençler açısından kimlik inşasında önemli bir eşik olarak değerlendirilmiştir.⁵⁰ İkinci neslin kimlik talepleri ve kamusal alandaki etkin rolleri, dinî kimliklerini yeniden yorumlama ve çoğulcu bir toplum içinde ifade etme çabalarının bir yansımasıdır. Venel, yaşanan değişimi, kimliklerin birbirine eklemlendiği ve dışlanmadan bir arada var olabileceği bir alanın oluşumu olarak tanımlamaktadır.⁵¹

1980'lerde ortaya çıkan Beur Hareketi,⁵² ikinci nesil göçmenlerin kimliklerini kamusal alanda daha güçlü bir şekilde ifade etmelerine zemin hazırlamıştır. Etnisite temelli sivil hareketler, özellikle 15 Ekim-1 Aralık 1983 tarihleri arasında gerçekleşen yürüyüşlerle dikkat çekmiş ve Beur Hareketi'nin görünürlüğünü artırmıştır. Venel'in teorisi çerçevesinde, hareket, bireylerin dinî ve etnik kimliklerini birleştiren bir platform sunmuş; kimlik mücadelesini, sosyal katılım ve çoğulculuğu destekleyen bir araca dönüştürmüştür. Ancak süreç içerisinde dinî kimliğin rolü de tartışmaya açılmış, kimlik mücadelesi etnik ve dinî aidiyet arasında müzakere edilen bir niteliğe bürünmüştür.⁵³

Venel, özellikle ikinci nesil Müslüman gençlerin kimlik stratejilerine odaklanarak, dinî kimliklerin vatandaşlık algılarıyla uyumlu hale getirilme biçimini analiz etmektedir. Beur Hareketi, çok kültürlülük politikalarının pasif öznesi olarak görülen gençleri, taleplerini açıkça dile getiren ve siyasal aktör olarak tanınan bir konuma taşımıştır. Hareket, Sosyalist Parti'nin dikkatini çekmiş ve François Mitterand hükümetinin çok kültürlülük politikalarını stratejik olarak benimsemesinde etkili olmuştur. Sosyalist Parti, yerel seçimlerde belediye yönetimlerinde güç kazanmak ve sağ koalisyona karşı avantaj sağlamak amacıyla, Beur kültürünü seçim stratejisinde bir araç olarak kullanmıştır. Ancak bu süreç, hareketin siyasal taleplerinin göz ardı edilmesine ve iç bölünmelere yol açmıştır.⁵⁴

Bu bağlamda Fransa'daki Müslüman gençlerin kamusal alandaki kimlik mücadelesi, yalnızca siyasal katılım ve çok kültürlülük politikalarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda dinî semboller ve kamusal görünürlük üzerinden de şekillenmiştir. Özellikle başörtüsü, dinî kimliğin kamusal alandaki sembolik ifadesi açısından önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Venel'in teorisi, başörtüsünü bireylerin kimlik stratejilerinin önemli bir bileşeni olarak ele alır. Başörtüsü, dinî bir pratik olmanın ötesinde, toplumsal aidiyetin ve kimlik mücadelesinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁵⁵ Venel'e göre, başörtüsü takmak, Müslüman kadınlar için vatandaşlık haklarını talep etmenin ve kamusal alanda dinî kimliklerini ifade etmenin bir aracıdır. Başörtüsünün bireysel motivasyonları farklılık gösterse de araştırmalar 1980'lerden itibaren Fransa'daki ulusal kimlik tartışmalarının merkezinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Kimlik sembolleri, grupların kendilerini tanımlamalarında ve ötekilerden ayırmalarında belirleyici bir rol oynar. Bu bağlamda başörtüsü, bir yandan Müslümanların Fransız toplumunda "öteki" olarak konumlandırılmasına katkıda bulunurken, diğer yandan topluluk içindeki aidiyet duygusunu pekiştiren bir unsur hâline gelmiştir.

9 Ekim 1989'da Creil'deki Gabriel Havez Lisesi müdürü Ernest Chêniere, başörtüsünü çıkarmayı reddeden üç kız öğrenciyi okuldan uzaklaştırma kararı almıştır. Olay, "başörtüsü meselesi" olarak adlandırılarak Fransa genelinde geniş yankı uyandırmış ve kamuoyunda dinî kimliğin kamusal alandaki yeri üzerine hararetli tartışmalara yol açmıştır. Venel'in kuramı çerçevesinde, bu süreç, ikinci nesil Müslüman gençlerin kimlik inşasında bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Özellikle benzer durumlarla karşılaşan Müslüman kız öğrencilerin deneyimleri, başörtüsü meselesini kimlik mücadelesi ve sembolik kopuşun somut bir örneği hâline getirmiştir. Bu gelişmeler, Müslümanların kamusal alanda daha görünür hâle gelmesini, geçici varlık algısından uzaklaşarak toplumsal tanınma taleplerini açıkça dile getirmelerini simgelemiştir.⁵⁶ Aynı zamanda başörtüsü, Müslüman kadınlara bireysel kimliklerini ifade etme ve toplumsal önyargılarla mücadele etme fırsatı tanımıştır. Creil olayları ve sonrasında yaşanan tartışmalar, Venel'in tanımladığı dört stratejiden özellikle Fransız ve Müslüman kimliklerini uyumlu hale getirmeye çalışanlar ve tek bir kimliğe indirgenmeyi reddedenler bağlamında değerlendirilmelidir.

Başörtüsü meselesinin kamusal tartışmalarda öne çıkması, Fransa'daki Müslüman toplulukların örgütlenme ve kolektif hareket

⁴⁹ Leveau - Wihtol De Wenden, "La Deuxième Génération", 65.

⁵⁰ Müşerref Yardım, "Aşırı Sağ ve Çokkültürlülük: Avrupa'da Ötekileştirilen "Göçmenler", *Akademik İncelemeler Dergisi* 12/2 (Ekim 2017), 220.

⁵¹ Venel, *Musulmans et Citoyens: Appropriations, Usages et Agencements des Appartenances chez les Jeunes Français d'Origine Maghrébine*.

⁵² "Beur" kelimesi, Arap kökenli göçmenlerin çocukları için kullanılan bir terimdir. Beur Hareketi, 1980'lerde Fransa'da ikinci nesil göçmen gençler tarafından başlatılan bir toplumsal harekettir. Özellikle Cezayir ve diğer Kuzey Afrika kökenli gençlerin ayrımcılığa karşı mücadelesini ve kimliklerini kamusal alanda daha güçlü bir şekilde ifade etmelerini amaçlamıştır.

⁵³ Venel, *Musulmans et Citoyens: Appropriations, Usages et Agencements des Appartenances chez les Jeunes Français d'Origine Maghrébine*.

⁵⁴ Lorraine Klein, *Fransız Popüler Sinemasında Fransız Müslümanların Temsili* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 59.

⁵⁵ Havva Çevikbaş - Ahmet Soyyer, "Nilüfer Göle'nin Eserlerinde Kadın", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 264.

⁵⁶ Del Grosso, "Les Musulmans dans l'Espace Social et Politique Français: Modalités et Enjeux de Leur Mise en Visibilité", 63.

etme yönündeki eğilimlerini de güçlendirmiştir. 1980'lerden itibaren Fransa'daki Müslüman topluluklar kamusal alanda daha güçlü bir şekilde örgütlenmeye başlamış ve kendilerini temsil eden kurumsal yapılar inşa etmeye yönelmiştir. Bu sürecin erken örneklerinden biri, Mart 1983'te, Müslüman Kardeşler'e yakınlığıyla bilinen Tunuslu Ahmed Jaballah ve Abadallah Benmansour tarafından Meurthe-et-Moselle'de kurulan Fransa İslami Örgütler Birliği (UOIF) olmuştur. Ardından, Aralık 1985'te, Dünya İslam Birliği'nin desteği ve Fas hükümetiyle yakın bağları bulunan Fransa Ulusal Müslümanlar Federasyonu (FNMF) kurulmuştur. 1990 yılına gelindiğinde, Fransa'da 1000 ile 1100 arasında Müslüman derneğin faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir.⁵⁷ Venel'in "hibrit kimlik" kavramı çerçevesinde, bu örgütlenme süreci, Fransa'da Müslüman kimliğin kamusal alandaki görünürliğini artırırken, aynı zamanda bireylerin dinî ve ulusal kimlikleri arasında yeni sentezler oluşturmaya olanak tanımıştır.

Creil'deki başörtüsü meselesi, Müslüman toplulukların örgütlenme kapasitelerini ve toplumsal tartışmalardaki rollerini ön plana çıkarmıştır. FNMF, olayın kamuoyuna duyurulması, gösterilerin organize edilmesi, Danıştay'a başvurular yapılması ve kurumsal ilişkilerin geliştirilmesi süreçlerinde aktif bir rol üstlenmiştir. Bu süreçte, başörtüsü meselesi yalnızca bireysel bir hak talebi olmaktan çıkıp, Fransa'daki Müslüman toplulukların kolektif kimlik inşasında ve siyasal mobilizasyonunda bir dönüm noktası hâline gelmiştir. Ancak bu dönemde İslam'ın kamusal alandaki görünürlüğü artarken, Müslüman topluluklarla ilişkilendirilen çeşitli şiddet ve güvenlik meseleleri, Fransa'daki toplumsal bilinçte kalıcı izler bırakmıştır. Özellikle Cezayir'de beş Fransız'ın öldürülmesi, uçak kaçırma eylemleri, bombalı saldırılar ve Tibhirine keşiflerinin suikastı gibi olaylar, İslam'ın Fransa'daki imajı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ayrıca, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahallelerde artan suç oranları ve Yahudi karşıtlığı, dönemin en önemli toplumsal meseleleri arasında yer almıştır.⁵⁸ Dolayısıyla, Müslüman kimliğinin kamusal alanda daha fazla görünür hâle gelmesi, yalnızca entegrasyon ve hak mücadeleleri ekseninde değil, aynı zamanda güvenlik kaygıları çerçevesinde de tartışılmaya başlanmıştır.

Bu tartışmalar, 2000'li yıllara gelindiğinde İslam'ın kamusal konumunu daha da belirginleştirmiştir. Bu süreçte, Müslüman Kardeşler, Tebliğ Cemaati ve Selefilik gibi çeşitli İslami hareketler, örgütsel bir bütünlük arz etmese de belirli dinî söylemin Fransa'da kamusal alanda daha görünür hâle gelmesine katkıda bulunmuştur. Beur Hareketi ile başlayan etnik temelli kimlik mücadeleleri, 1990'lı yıllarla birlikte dinî odaklı bir yapıya dönüşmüştür. Böylece, Avrupa'daki Müslümanların karşılaştığı sosyal sorunlar artık etnik ve ırksal bir perspektiften değil, dinî farklılıklar üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır.⁵⁹ 1990'lar ve 2000'ler boyunca İslam ve laiklik tartışmaları, göç meseleleriyle yarışır hâle gelmiş ve zamanla Fransa'nın ulusal değerler sistemini yeniden şekillendiren bir faktör hâline gelmiştir.⁶⁰ Venel'in kuramsal çerçevesinde ele alındığında, bu süreç, Müslüman kimliğinin artık sadece etnik bir mesele olmaktan çıkıp, aynı zamanda dinî kimliğin de yeniden müzakere edildiği bir kamusal mesele hâline geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Fransa'daki İslam ve laiklik tartışmaları, sadece göç meselesi üzerinden değil, dinî kimliklerin kamusal alandaki yeri çerçevesinde de derinleşmiştir.

3. Fransa'da İslam'ın Çeşitliliği ve Dernek-Cemaat Ağlarının Rolü

Entegrasyon Yüksek Konseyi'nin verilerine göre, Fransa'da İslam yaklaşık beş milyon Müslüman tarafından benimsenmekte olup, ülkenin ikinci büyük dini konumundadır. Müslüman nüfusun yarısının Fransız vatandaşı olduğu belirtilirken, Müslüman topluluğun Avrupa'daki genel eğilimlerden farklı olarak homojen bir yapı sergilemediği, aksine etnik ve ulusal köken açısından büyük bir çeşitlilik barındırdığı vurgulanmaktadır. Buna rağmen, Müslümanların entegrasyon süreçlerinde artan bir başarı kaydettiği ve toplum tarafından kabul edilme oranlarının yükseldiği gözlemlenmektedir. Fransa'daki Müslüman nüfusun büyük bir bölümünü Kuzey Afrika kökenliler oluştursa da kimlik inşasında etnik ve ulusal kökenlerin belirleyici bir unsur olmaya devam ettiği görülmektedir.⁶¹

Fransa'da İslam, Müslümanlar için öncelikli olarak manevi bir aidiyet olarak deneyimlenirken; aynı zamanda kültürel ve sosyal bir boyut da taşımaktadır.⁶² Genç nesiller arasında neo-fundamentalist akımlar belirli ideolojik alternatifler sunsa da Müslüman topluluğun geneli politik İslam'a kayıtsız bir tutum sergilemektedir. Çoğu Müslüman, temel insan haklarının korunması, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve kapalı kimlik anlayışına karşı durulması gerektiğini savunmaktadır. Bu çerçevede, Fransa'daki Müslümanlar, İslam'ı manevi bir miras olarak görme eğiliminde olup, tartışmaya ve açık fikir alışverişine dayalı bir kimlik inşası benimsemektedir.

⁵⁷ A. Moustapha Diop - Riva Kastoryano, "Le Mouvement Associatif Islamique en Ile-de-France", *Revue Européenne des Migrations Internationales* 7/3 (1991), 93.

⁵⁸ Şeyma Merve Tandoğan, *Avrupa'da Aşırı Sağın Yükselişi: Almanya ve Fransa Örnekleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36.

⁵⁹ Merve Ar, *İslamofobinin Dini ve Kültürel Kökenleri* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2023), 46.

⁶⁰ Del Grosso, "Les Musulmans dans l'Espace Social et Politique Français: Modalités et Enjeux de Leur Mise en Visibilité", 64.

⁶¹ Abderrahim Lamchichi, "L'İslam de France à l'Épreuve de la Laïcité et du "Vivre Ensemble", *Confluences Méditerranée* 2/41 (Mart 2002), 142.

⁶² Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 53.

Fransa'daki Müslüman toplulukların çeşitliliği, Venel'in dört stratejisinin farklı bireyler ve gruplar arasında değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada, özellikle genç nesillerin büyük bir kısmının Fransız ve Müslüman kimliklerini bir arada yaşatma çabası içinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, neo-fundamentalist hareketlerin toplumsal entegrasyon üzerindeki etkisi sınırlı kaldığını ve bu hareketlerin, sosyal entegrasyon ve vatandaşlık arzusu taşıyan bireyler tarafından genellikle marjinal bir olgu olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Araştırma sonuçları, Müslüman bireylerin yaşam projelerini menşe ülkelerindeki siyasi çalkantılardan ziyade sosyal entegrasyon ve ev sahibi toplumun bir parçası olma hedefi üzerine inşa ettiklerini ortaya koymaktadır. Avrupa'da yapılan çeşitli araştırmalarla da örtüşen bulgular, Müslüman toplulukların çeşitliliğini ve demokratik, seküler toplumlara entegrasyon eğilimlerini doğrulamaktadır. Veriler, yalnızca bir nesil içinde yüksek adaptasyon kapasitesi gösteren Müslümanların, topluma uyum sağlama konusunda dikkate değer bir başarı sergilediğini ortaya koymaktadır. Ancak, araştırmada elde edilen bulgular, İslam'ın kamuoyundaki algısının belirli aktivistlerin ve radikal grupların eylemleri nedeniyle olumsuz etkilendiğini de göstermektedir. Bununla birlikte, bu tür olayların Müslümanların topluma sağladığı sosyoekonomik katkıları gölgelememesi gerektiği vurgulanmaktadır. Çalışmada, Müslüman işçiler, girişimciler, öğretmenler, doktorlar ve entelektüellerin ev sahibi toplumların gelişimine doğrudan katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Elde edilen veriler, toplumsal katılımın başarısının, bireylerin sunduğu katkı düzeyi ve toplumun bu bireyleri kabul etme biçimiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.⁶³

Bu dönüşüm süreci, Müslüman topluluklar içinde yalnızca bireysel düzeyde değil, kurumsal düzeyde de önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Radikal olarak değerlendirilen belirli İslami dernekler, Avrupa bağlamına uyum sağlama sürecinde kayda değer dönüşümler geçirmiş ve daha kapsayıcı bir yaklaşımla faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu yapılar, vatandaşlık hakları ile İslami kimliği bir arada ele alan bir nesil yetiştirme çabası içindedir. Yeni nesil Müslümanlar, Avrupa toplumlarıyla ortak değerleri paylaşılan bir yaklaşım benimseyerek, İslam'ın eşit haklara ve statüye sahip olması gerektiğini dile getirmektedir. Müslüman liderler ve sivil toplum kuruluşları, İslam'ın entegrasyonunun toplumsal bütünleşme ve sivil toplumun güçlenmesine katkı sağladığını vurgulamaktadır. Bu aktörler, Müslümanların demokratik süreçlere katılımını teşvik etmeyi ve İslam'ın hoşgörü ve barış ilkeleri doğrultusunda Avrupa toplumlarında daha uyumlu bir imaj kazanmasını sağlamayı amaçlamaktadır.⁶⁴ Venel'in teorisi doğrultusunda, bu tür organizasyonlar, Müslüman kimliğini radikal ayrışma yerine, çoğulcu ve kapsayıcı bir şekilde yeniden tanımlayan kurumsal aktörler olarak değerlendirilebilir.

Göçmen kökenli aileler için oluşturulan dernekler, sosyal sermaye üretimi ve entegrasyon süreçlerinde etkili bir rol oynamakla kalmayıp, Müslüman kimliğinin kamusal alanda görünürlüğünü artıran ve topluluk içindeki aidiyet bağlarını güçlendiren bir yapı olarak da işlev görmektedir. Söz konusu dernekler, bireylerin toplumsal ve ekonomik entegrasyonunu desteklerken, kimliklerin yeniden tanımlanmasına ve müzakere edilmesine de zemin hazırlamaktadır. Özellikle kültürel ve dinî kimliklerin korunmasını teşvik eden projeler, eğitim programları, sosyal yardım çalışmaları ve hukuk danışmanlığı gibi faaliyetler, Müslüman toplulukların kendi iç dinamiklerini güçlendirmesine ve yerli toplumla entegrasyonunu kolaylaştırmasına katkıda bulunmaktadır. Camiler, kültür merkezleri, gençlik kulüpleri ve kadın dernekleri gibi yapılar, Müslüman toplulukların dinî ve kültürel kimliklerini yaşatmasına imkân tanırken, aynı zamanda Fransız toplumuyla iletişim ve etkileşim köprüleri kurmalarına da olanak sağlamaktadır.⁶⁵

Bu bağlamda, Fransa'daki Müslüman toplulukların çeşitliliği, yalnızca dinî pratiklerin korunması ve örgütlenmesi düzeyinde değil, aynı zamanda farklı etnik ve coğrafi kökenlerin bir arada varlık göstermesiyle de kendini hissettirmektedir. Müslüman nüfusun kökenleri öncelikli olarak Kuzey Afrika'ya dayanırken, zamanla Sahra Altı Afrika, Türkiye ve Pakistan gibi bölgelerden gelen göçlerle çeşitlenmiştir. Bu farklı kökenler, İslam'ın çeşitli yorumlarının bir arada bulunduğu zengin ve heterojen bir yapı oluşturmalarına neden olmuştur.

Dinî ritüellerin uygulanışındaki farklılıklar zaman zaman gerginliklere yol açsa da Müslüman toplulukların sosyal örgütlenme biçimleri, diğer Akdeniz dinî topluluklarıyla belirgin benzerlikler taşıdığı ifade edilmektedir.⁶⁶ Ancak, bazı araştırmalar bu benzerlikten ziyade göçmen grupların farklılaştığını ve hatta kendi geldikleri ülke değerlerinden uzaklaştıklarını öne sürmektedir.⁶⁷ Özellikle ikinci ve üçüncü nesil göçmenler hem ev sahibi toplumun kültürel normlarıyla hem de ebeveynlerinin taşıdığı geleneksel değerlerle etkileşim içinde, kendilerine özgü yeni kimlikler inşa etmektedir. Bu durum, yalnızca etnik ve dinî aidiyet temelinde değil, sosyal sınıf, eğitim düzeyi ve bireysel tercihlerin şekillendirdiği yeni kimliklerin oluşumuna da işaret etmektedir.

⁶³ Lamchichi, "L'Islam de France à l'Épreuve de la Laïcité et du "Vivre Ensemble", 145.

⁶⁴ Lamchichi, "L'Islam de France à l'Épreuve de la Laïcité et du "Vivre Ensemble", 145.

⁶⁵ Andezian, "L'Islam Dans la France d'Aujourd'Hui", 42.

⁶⁶ Jocelyne Cesari, *Musulmans et Républicains. Les Jeunes, l'Islam et la France* (Brüksel: Editions Complexe, 1998), 28.

⁶⁷ Van Bruinessen - Allievi, *Avrupa'da Müslüman Özenin Üretimi*, 16.

Fransa'daki Müslümanlar arasında helal gıda tüketimi, başörtüsü ve oruç gibi dinî pratikler geniş çapta benimsenirken, evlilik normları ve karma evlilikler gibi konularda nesiller arası belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Genç nesiller, geleneksel dinî uygulamaları modern yaşam tarzlarıyla harmanlayarak, İslam'ı kültürel ve ahlaki bir referans çerçevesinde yeniden tanımlamaktadır. Bu dönüşüm, aile yapılarındaki rollerin ve toplumsal güç dengelerinin değişimini de beraberinde getirmektedir.⁶⁸

Sonuç

Fransa'daki Müslüman toplulukların kimlik inşası ve entegrasyonu, çok katmanlı bir süreç olarak şekillenmektedir. Tarihsel göç hareketleri, laiklik politikaları ve toplumsal dönüşümler, Müslüman bireylerin kimlik tanımlamaları ve kamusal alandaki ifade biçimleri üzerinde belirleyici olmuştur. Özellikle ikinci ve üçüncü nesil göçmenler, bir yandan kökenlerinden gelen dinî aidiyetlerini korumaya çalışırken, diğer yandan Fransız toplumu içinde kabul gören bir kimlik inşa etme çabası içindedir. Bu süreçte bireyler, dinî kimlik, vatandaşlık ve toplumsal aidiyet arasında sürekli bir denge arayışı içerisinde.

Çalışma, Fransa'daki Müslüman toplulukların kimlik inşası ve entegrasyon süreçlerini Nancy Venel'in çok katmanlı kimlik teorisi çerçevesinde değerlendirmiştir. Venel'in teorisi, bireylerin kimliklerini sabit ve tek boyutlu yapılar olarak değil, sosyal bağlamlara göre farklılaşan ve müzakere edilen değişken süreçler olarak ele almasını sağlamaktadır. Fransa'daki Müslüman topluluklar açısından bakıldığında, bu yaklaşım, bireylerin dinî aidiyetlerini, vatandaşlık algılarını ve sosyal uyum mekanizmalarını şekillendirme biçimlerini anlamamıza kayda değer katkılar sunmaktadır.

Araştırma bulguları, Fransa'daki Müslüman bireylerin kimliklerini farklı stratejiler aracılığıyla inşa ettiklerini göstermektedir. Venel'in ortaya koyduğu dört strateji (laiklik değerlerine bağlı kalma, Fransız ve Müslüman kimliklerini uzlaştırma, tek bir kimliğe indirgenmeyi reddetme ve İslami değerleri merkeze alarak yeni topluluklar oluşturma) bu bağlamda ele alınmış ve göçmen Müslümanların söz konusu stratejiler doğrultusunda farklı entegrasyon yolları geliştirdiği tespit edilmiştir. Özellikle genç Müslümanların Fransız laikliği ile dinî kimliklerini uyumlu hale getirme çabası gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde kimlik müzakerelerini beraberinde getirmektedir.

Çalışma, Müslüman göçmenlerin kimlik inşasında üç temel unsurun belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Birincisi, toplumsal uyum ve çoğulculuk çerçevesinde, bireylerin kimliklerini hibrit formlar içinde yeniden inşa etmeleri, entegrasyonu kolaylaştırmaktadır. İkincisi, sekülerleşme ve bireyselleşen dinî kimlik süreçleri, toplumsal baskılardan bağımsız olarak bireylerin dinî aidiyetlerini farklı şekillerde yorumlamalarına neden olmaktadır. Üçüncüsü ise Müslüman toplulukların kolektif kimliklerini inşa etmek için oluşturdukları sivil toplum ağları, kimlik müzakerelerini kurumsal düzeye taşımakta ve kamusal alandaki temsiliyetlerini güçlendirmektedir.

Fransa'daki Müslüman topluluklar, vatandaşlık kimlikleri ile dinî kimlikleri arasında denge kurarak entegrasyona yönelik yeni yaklaşımlar geliştirmektedir. Venel'in teorik çerçevesi, bu sürecin hibrit kimlikler yoluyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Araştırmalar, genç Müslümanların önemli bir kısmının Fransız vatandaşlığıyla uyumlu bir İslam anlayışı benimsediğini ortaya koymaktadır.

Venel'in modeli doğrultusunda incelendiğinde, Fransa'daki Müslüman kimliği belirli bir sekülerleşme eğilimi göstermektedir. Dinî pratiklerin bireyselleştiği, toplumsal baskılardan bağımsız olarak içselleştirildiği ve bireylerin inançlarını seküler bağlamda yeniden yorumladığı gözlemlenmiştir. Bu süreç, ikinci ve üçüncü nesil Müslümanlar arasında belirgin bir kimlik dönüşümüne yol açmıştır.

Fransa'daki Müslüman toplulukların dernekler, vakıflar ve sivil toplum örgütleri aracılığıyla kimliklerini kamusal alanda daha görünür hale getirdiği görülmektedir. Bu süreç topluluk içi dayanışmayı olduğu kadar Fransa'nın laik ve çoğulcu yapısıyla uyumlu bir kimlik inşasını teşvik etmektedir.

Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, Fransa'daki Müslüman göçmenlerin entegrasyon sürecinde homojen bir grup olarak değerlendirilemeyeceğidir. Aksine, Venel'in teorisinin de vurguladığı gibi, bireyler farklı aidiyetleri bir arada taşıyabilir ve bunları bağlamsal olarak yeniden müzakere edebilirler. Fransa'daki Müslüman toplulukların kimlik inşası, sadece dinî pratiklerle değil, sosyoekonomik koşullar, göç politikaları ve toplumsal algılar gibi çok boyutlu faktörlerle şekillenmektedir.

Fransa'daki Müslüman toplulukların kimliklerini şekillendirme süreçleri, Venel'in çok katmanlı kimlik teorisinin öngördüğü gibi, sabit ve değişmez yapılar olmaktan çok, sürekli müzakere edilen ve dönüşüm geçiren aidiyet biçimlerinden oluşmaktadır. Fransa'daki laiklik politikalarının, göçmen kökenli bireylerin dinî kimliklerini kamusal alanda ifade etme biçimleri üzerindeki etkisi devam ederken, Müslüman topluluklar da bu çerçevede kimlik stratejilerini çeşitlendirmekte ve entegrasyon süreçlerini kendi koşulları doğrultusunda yönlendirmektedir. Ortaya çıkan tablo, Fransa'daki Müslümanların bir uyum sürecinin pasif öznesi olmanın ötesinde, kimliklerini aktif olarak inşa eden toplumsal aktörler olduklarını göstermektedir.

⁶⁸ Boissiere, "L'İslam en France: Les Défis de l'Adaptation", 2.

Kaynakça | References

- Andezian, Sossie. "L'Islam dans la France d'aujourd'hui". *Autres Temps. Les cahiers du Christianisme Social* 10/1 (Eylül 1986), 38-44. <https://doi.org/10.3406/chris.1986.1083>
- Ar, Merve. *İslamofobinin Dini ve Kültürel kökenleri*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2023.
- Bauman, Zygmunt. *Küreselleşme*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı yayınları, 4. Basım, 2012.
- Boissière, Thierry. "L'Islam en France: Les Défis de l'Adaptation". *Les Cahiers Français: Documents d'Actualité* 340 (Eylül 2007), 1-6. <https://hal.science/hal-01942347>
- Bowen, John R. "Schémas Fonctionnels et Modèles Normatifs dans la Politique Française en Matière d'Islam". *Migrations Sociét*, 122/2 (Mart 2009), 107-136. <https://shs.cairn.info/revue-migrations-societe-2009-2-page-107?lang=fr>
- Brouard, Sylvain - Tiberj, Vincent. *Français Comme les Autres? Enquête sur les Citoyens d'Origine Maghrébine, Africaine et Turque*. Paris: Presses De Sciences Po, 2005.
- Brouard, Sylvain - Tiberj, Vincent. "L'Incorporation Politique "à la Française": modèles explicatifs des alignements politiques des Français d'Origine Maghrébine, africaine et turque". *Migrations Société* 19/111 (Eylül 2007), 127-148. <https://hal.science/hal-03570262>
- Canatan, Kadir - Cansun, Şebnem. "Göç Politikalarının Değersel Temelleri Hollanda ve Fransa'da Büyük Siyasal Partilerin Göç Politikaları Üzerine bir Çözümleme". *Disiplinlerarası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu*. ed. Kadir Canatan vd.. 409-440. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü, 29-30 Mayıs 2015.
- Cesari, Jocelyne. *Musulmans et Républicains. Les Jeunes, l'Islam et la France*. Brüksel: Editions Complexe, 1998.
- Cesari, Jocelyne - Esposito, John L. *İslam'dan Korkmalı mı*. İstanbul: Birey Yayınları, 1999.
- Çetin, Nida Sümeyya. *Gençlerin Dini Kimlik İnşasında Medyanın Rolü*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021.
- Çevikbaş, Havva - Soyger, Ahmet. "Nilüfer Göle'nin Eserlerinde Kadın". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 256-270. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2770676>
- Dassetto, Felice. *La Construction de l'Islam Européen: Approche Socio-Anthropologique*. Paris: L'Harmattan, 1996.
- Değer, Ferhat. *Fransa'daki Türk Göçmenler ve Kuşaklar Arasındaki Etkileşimde Eğitimin Rolü: Sosyolojik bir Araştırma*. Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2008. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=TNPrFGIwtThPsNcCgbdocw&no=1l5ejYAmi-rLQmF4K4Zweg>
- Del Grosso, Marc-Olivier. "Les Musulmans dans l'Espace Social et Politique Français: Modalités et Enjeux de Leur Mise en Visibilité". *Confluences Méditerranée* 95/4 (Ocak 2015), 59-68. <https://doi.org/10.3917/come.095.0059>
- Diop, A. Moustapha, & Kastoryano, Riva. "Le Mouvement Associatif Islamique en Ile-de-France". *Revue Européenne des Migrations Internationales* 7/3 (1991), 91-117. <https://hal.science/hal-01370810>
- Drai, Raphael - Mattei, Jean-François. *La République Brûle-t-elle? Essai sur les Violences Urbaines Françaises*. Paris: Michalon, 2006.
- Europol. *Avrupa Birliği Terörizm Durumu ve Eğilim Raporu*. Lüksemburg: Avrupa Birliği Yayın Ofisi, 2021. https://www.europol-europa-eu.translate.google/publication-events/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2021-te-sat?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc
- Geisser, Vincent. *İslamo Fobi*. İstanbul: Mavi Ufuklar Yayınları, 2010.
- Habermas, Jürgen. *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*. çev. Mithat Sancar - Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Hervieu-Léger, Daniele. *Le Pèlerin et le Converti. La Religion en Mouvement*. Paris: Flammarion, 2001.
- Jouanneau, Solenne. "Faire Émerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)". *Sociologie* 8/3 (Ekim 2017), 247-264. <https://journals.openedition.org/sociologie/3291>
- Klein, Lorraine. *Fransız Popüler Sinemasında Fransız Müslümanların Temsili*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2016. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=F4NQrDwmZwRFK8tzIwbzw&no=GPVnERk3YgWR8GqO2avrFg>
- Lamchichi, Abderrahim. "L'Islam de France à l'Épreuve de la Laïcité et du "Vivre Ensemble". *Confluences Méditerranée* 41/2 (Mart 2002), 141-160. <https://shs.cairn.info/revue-confluences-mediterranee-2002-2-page-141?lang=fr>
- Lamchichi, Abderrahim. "Musulman de France, Politique de Reconnaissance et Éthique de Responsabilité". *Confluences Méditerranée* 57/2 (Eylül 2006), 25-47. <https://shs.cairn.info/revue-confluences-mediterranee-2006-2-page-25?lang=fr>
- Leveau, Rémy - Wihtol De Wenden, Catherine. "La Deuxième Génération". *Pouvoirs* 47 (Kasım 1988), 61-73. <https://revue-pouvoirs.fr/la-deuxieme-generation/>
- Lutrand, Marie-Claude, Yazdekhesti, Behdjat. "Laïcité et Présence Musulmane en France: Des Dynamiques d'Influence Réciproque".

- Cahiers de la Méditerranée* 83 (Aralık 2011), 327-335. <https://doi.org/10.4000/cdlm.6321>
- Nebati, Nureddin. "Ortadoğu'da Demokrasiyi Geliştirme Hareketi Olarak Arap Baharı". *Turkish Online Journal of Design Art and Communication* 9/2 (Nisan 2019), 178-190. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/685295>
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Roy, Olivier. *Küreselleşen İslam*. İstanbul: Metis Yayınları, 4. Basım, 2024.
- Sayad, Abdelmalek. *La Double Absence. Des Illusions de l'Émigré aux Souffrances de l'Immigré*. Paris: Éditions du Seuil, 1999.
- Schlegel, Jean-Louis. *Religion a la Carte*. Paris: Hachette, 1995.
- Tandoğan, Şeyma Merve. *Avrupa'da Aşırı Sağın Yükselişi: Almanya ve Fransa Örnekleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=QdjTpxtrUhvDXj4Mg0zeyQ&no=sbS3X_yWMOqWyIjtO4heHA
- Türkdoğan, Orhan - Gökçe, Orhan. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2. Basım, 2015.
- Van Bruinessen, Martin - Allievi, Stefano. *Avrupa'da Müslüman Öznenin Üretimi*. çev. Atilla Tuygan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Venel, Nancy. *Musulmans et Citoyens: Appropriations, Usages et Agencements des Appartenances chez les Jeunes Français d'Origine Maghrébine*. Lille: Lille 2 Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Doktora tezi, 2002. <https://theses.fr/2002LIL20002>
- Venel, Nancy. *Musulmans et Citoyens*. Paris: Presses Universitaires de France, 2004.
- Voirol, Olivier. "Présentation". *Reseaux* 129-130/1 (Ocak 2005), 9-36. <https://shs.cairn.info/revue-reseaux1-2005-1-page-9?lang=fr>
- Weil, Patrick. *La France et ses Étrangers: L'Aventure d'une Politique de l'Immigration, 1938-1991*. Paris: Éditions Calman-Lévy, 1991.
- Yardım, Müşerref. "Aşırı Sağ ve Çokkültürlülük: Avrupa'da Ötekileştirilen "Göçmenler". *Akademik İncelemeler Dergisi* 12/2 (Ekim 2017), 217-234. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.342429>